

«Элдиг-Хем сумузунун кодээ ном саны»

ШАГАА ЫДЫКТЫГ БАЙЧАЛЫНЫ

Элдиг-Хем, 2022 ч.

Тыва
чанчылдары
Тывызыксыг
чараш. Шаандан тура
chanчыл болган Шагаа
деп бир байырлал бар.

чонум

аажок

Шагаа – тываларның е-дүптен ёзу-чаңчыл сагаан байырлалы. Оң төөгүзү, чаагай чаңчылдары бурун үеде-ле тывылган. Бурун шагдан бээр тываларның ажыл-агыйының онзагайынга үндезилеттинген календары чораан. Ону Л.П. Потапов бодунуң «Очерки народного быта тувинцев» деп номунда бижээн. Шагдан бээр-ле, өске көшкүн чоннаар дег, тываларның бурунгулары Чая чылды күзүн, «ак чемниң» шыгжымыры көвүдей берген үеде эрттирип чораан деп медээ бар. Ак чем дээргэе ак сүттен кылдынганын илереткен сөс болур. Үйнчангаш ак өң – арыг, бай-шыырак, кадык болгаш тодуг чуртталганы илередип туары ол. Чая чылды күзүн эрттирири дээргэе эң-не бурунгу, ажыл-агий-бile дорт харылзаалыг чораан байырлал болур.

Тываларның чаа чылды ай санаашкыны-бile чогум кажан, кайы үеден бээр демдеглеп эгелээнин тодаргай чугаалаары берге, ынчалза-даа ону түрктер, уйгурулар таварты Түрк күрүне үезинде-ле (VI-VIII вектерде) билир турганы билдингир, чүге дизе түрк бижиктерниң эң-не хөйү Тывада демдеглеттинген-не болгай. Чогум албан-ёзузу-бile Шагаа – сарыг шажынны (буддизмни) сөөлүнде XVIII векте хүлээп алганының, ылаңгыя тываларның 1757 чылда Цин империязынче киргениниң соонда демдеглеп эгелээн деп элээн тодаргай чугаалап болур. Манчы-кыдат күрүнезинге амыңдыралдың бүгү талалары, ооң иштинде байырлалдар эрттирири шыңгыы чурумга чагырткан чораан. Тыва Республиканың Күрүне архивинде бар документилерден алгаш көөргө, ол 1816 чылдан бээр эртип туары билдингир болуп турар. Ол дугайында ынчангы Тываны чагырып турган үстүкү черлерден Таңды Уранхайны чагырган мээренән чаңгы дужаалдыг Ламажапка дужаал бижик чорутканы херечилеп турар.

Тывалар Шагааны боттарынын национал байырлалы кылдыр санап, ону чыл бүрүзүнде байырлап эрттирип турар. Тывага Шагаа байырлалы база катап бодунуң байырлал уткашынарынче кирген. Бо чараш, чаагай бурунгу байырлалывысты ам албан-езузунун күруне байырлалы кылдыр чарлаан. Ол хүннү дыштаныр хүн кылдыр доктааткан. Тывалар Шагааны он ийи чылдың эргилдезин барымдаалап эрттириер. Оларның эренгей чыскаалы бо: күске чыл, инек чыл, пар чыл, кодан чыл, улу чыл, чылан чыл, аът чыл, хой чыл, сарбашкын чыл, дагаа чыл, ыт чыл, хаван чыл. Шагаанын кол утказы – чаа үе-шагны уткуп, эрткен чылдың ажыл-ижин төндүрүп, чаа чуртталгаже, адыл-агыйже кирип турарын илередип турар улуг байырлал.

Тывалар Шагаага белеткелди күзүн-не эгелей бээр турган. Оът-сиген четче бышкан күскү үеде ааржы-быштак, өремечөкпек, саржаг, ээжегей чергелиг хамык-ла ак чемин, семис хоюн дөгергеш, үүжелеп белеткеп алыр. Херээжен улус Шагаа айы чоокшулап олурда, өг-бүледе кижи бүрүзүнгэ чаа тон даараар. Эр кижи чылгызындан шагаалап мунар чааш, чоруккур, эки аъттарын белеткеп, чел, кудуруун чазаар . Тараалаң черниң кижилери Шагаада кадык кылтыр бир барба чинге-тарааны тускай уургайга хөөп алыр, ону эрги чыл төнүп турда уштуп алыр. Ак-тарааны бастыргаш, бир барбаны дээрбэгэ тырттырып алыр, ону боова, боорзак, манчы, хуужуур кылтырынга ажыглаар. Бир барба арыг арбайны тускай барбага шыгжаар, ону чугле Шагаа чоокшулап орда, чес пашка хоорар, арыглап соктаар, хоюдур дээрбелээш, хаптарга уруп шыгжаар. Мал-маганныг болгаш шынаа черниң азы чер ортузунуң кижилери байырлал хүнүнде чонга дүлүп бээр дээш, ынчан дөгерер иртти, сергени болгаш харын-даа шарыны баш удур аңгылай шилип алыр. Оларны башкы соокта дөгергеш азы соккулааш, хамык эъдин бүрүнү-бile хырбачалаар, үүжелээр. Чылгылыг болгаш шыырак бай кижилер Шагаа хүнүнде чонга салыр дээш, бир сувай бени чишке үндүрер турган. Бе казызы-бile чочактаан чинге-тарааны

Шагаа уезинде

Будуу

Хүнү

Шагаа байырлалын уткуур бетинде белеткел ажылтын чорудар хүннү «бүдүү хүнү» деп адаар. Бүдүүнүң хүнү дээрge, чылдың эң сөөлгү хүнү болурундан ангыда, бүдүн чылдың ол-ла дүнезинде ай шуут үнмес хүнгө санаттырар. Ону хоорай черге дүн-хүн чок чырык сайгылгаан аразында улус эскербейн барып болур. Көдээ черге ёзуулуг аът кулаа көзүлбес, караңгы кежээни ол дүне эскерип болур. Бүдүү хүнүнде тускай кылтыр ёзуулалдар турар. Бүдүү хүнүнде бок, довурак-бите холбашкан ажыл кылбас ужурлуг. Эрги сан-бите 29-туң хүнүнгө чедир хамык чүүлүн аштап арыглап, идик-хевин чуп, арыгланып-аштанып алган турар ужурлуг. Ол хүн чүгле Шагааның аъш-чемин белеткээр, үүжезин чазып, ужа-төжүн, эът-чемин быжырар, чулазын белеткээр, хөөргө таакпызын, чаа идик-хевин белеткээр чижектиг ажылтын кылган соонда, кежээзинде бүдүүлээр езулал эгелээр.

Сенгел тывалары бүдүүнүң көжээзинде аалының эң-не улуг назылтыг кижизиниң өөнгө чыглып алгаш, инектиң чилиин азы хендирбезин дүлүп алгаш, келген кижи бүрүзүнгө эъдин үлей амзадып, чараштыр хемдээн соонда, өгде эр улус сый шавар. Бир кижи сый шааптар орта, өгде олурганнар: Чая, буура чылы үндү, *Бодаган чылы кирди*, Эрги чылышты үдедивис, Чая чылышты уткуулунар азы «*Бүдүү чарылды*» деп алгыржыр чаңчылдыг. Сынган чилигни тавакка дозуп алгаш, аалдың ээзинге бээр. Өг ээзи баштайында от бурганынга өргүүр, ооң соонда аалда кижи бүрүзүнгө бичиилеп амзадыр. Хендирбе сый шапкан таварылгада, ол хендирбени кадакка ораагаш, ол аал шыгжап алыр. Бүдүүнү чарган соонда, ол аалга буска хайындырган бууза, хуужуур дээн чижектиг «*бүдүү чөмнери*»-бile аштанып чөмненирлер. Бүдүү чаар ёзулалды кылтыр аал ол төрөл аймактың эң-не улуг назылтыг кижизиниң аалы болур. Ол аалга кээрде, өг бүрүзү чаа хайындырган хөнек шайлыг, бир тавак аъш-чөмниг, быжырган буузазын ап алган кээр. Бүдүүнү чарбышаан, ажы-төлү-бile шупту кажыктап, даалылап, кезек ойнап-хөглээн соонда, аал-аалдарынче эртенги Шагаа хүнүн уткууру-бile чанар. Шаанды бүдүүнүң дүнезинде тоол база дыңцаар турган дээр.

ШАГААДА ХОНДУР УДУВАЗЫ

Шагаа дүнезинде тывалар орайга дээр оинап-хөглөп, удувазын кызыдып, чамдык кижилер харын-даа шуут удувойн, дац бажын уткуп алыр чораан. Ооң кол чылдагааны – херээжэн овур-хевирлиг, дүшкүүрлүг Балдан Лхамо деп, Камгалакчы, Ие Бурган Чая чыл дүнезинде үш Октаргайны эргип көөр чораан. Бөдүүн, карачал кижилер, ол үеде удууп чыдар кижилерни Бурган өлүг деп санап каар деп бодаар чораан. Балдан Лхамону манаарының чогум шын ужуру чүдел дизе, бо Бурганга эки чалбарыыр болза, ажы-төлү чок кижилер ажы-төлдүг апаар, аарыг кижилерниң аарыы намдаар, өлүр кижиниң назынынын узадыптар шыдалдыг. Карак чивеш аразында Бурган үш Октаргайны эргиптер, ынчангаш, ооң мунуп чоруур аът-хөлгези суксай бээр дээш, тыва чон бурят, калмык, моолдар-бите бир дөмей, өөнүң эжиииниң аксынга 3 арыг дош азы 3 арыг борбак хар салып каар чораан. Бо бүгү белеткел Бурганны өөртүр дээрзинге чон бүзүрээр чораан. Буюнныг, сүзүктүг өг-булениң салып каан дожу эртенинде чиде берген база болгулаар турган.

Ол дээргэ, Бурганның өг-бүлени бодунуң хайгааралында алганының демдээ болур турган. Балдан Лхамо Бурганның чүгле карачал чон эвес, хүрээлерде лама-башкылар база манап, орайга чедир ном-судурун номчуур чораан. Оон соонда, Бурган ширээзинин мурнуунга, тараа чажып каар турган. Даң бажы адып кээргэ, чажып кааны тараазын барып көөр. Хүрээни Балдан Лхамо бодунуң хайгааралында алган болза, тараа кырынга Бурганның аьдының истери артып каар турган. Ол база тускай демдек болур. Үнчангаш, үнүп келген Чаа чылда, камгалалдыг турары-бile шыңгыы, дүшкүүрлүг Камгалакчы, Балдан Лхамону чоннуң уткуурунун ужуру ында чораан. Бурганның Ордузу соңгу-чөөн чүктө турар болганда, Ол соңгу-чөөн чүктөн чаларып келир турган. Сенгел тывалары бүдүүнүң кежээзинде, дээрде сылдыстар четчиp кээри билек, өгнүн эр ээзи өөнүң барыын бозагазынга тенниг хараган, аяк хире борбактаан хар, аъттың кургаг мыяан кыстырып каар.

Ол дээргэ, өөнгө бүдүн чыл дургузунда азачеткер, хамык багай чүве кирбезин деп бүзүрээр болгаш ону «өг карактаары» деп адаар. Оон утказы, ол өггө келген хамык-ла эки чүве солагай бозагазындан, багай чүүлдер барын бозагазындан шыгаар, харын-даа өггө кирип келир деп санаар болгаш өгнүүц солагай бозагазынга кандыг-бир чүве кыстырбас. Барын бозагага кыстырып каан ол үш чүүл дом хамык багай чүүлдүүц, аза-буктуүц оруунга доткар-моондак болур ужурлуг деп санаар. Тенниг хараганга чоокшулап кээргэ, тени-билишиштээр, хар доңуар, кургаг аът мыяа өрттедир деп баарга, ол келген аза-букорткаш, ол аалдыва кирбейн улаштыр чоруй баар деп санаар.

САН САЛЫР

ЕЗУЛАЛ

Үе-дүптен тура тывалар бойдус-бile чолукшуур (амыр-менди солчур), аңаа хүндүткел илередип, саң салыр чаңчылдыг. «Саң» дээрge, төвүт дылдан очулдуурарга «арыглаашын» дээни ол болур. Тос чүктүң Бурганнарынга арыг, чаагай чытты база өргүүрү дээни ол. Шагаада улуг, биче ийи саң салыр. Улуг саңны эр кижи, бичезин кыс кижи салыр. Саң салыр ёзулалды эртэнги хүннүң херели аалдың коданынга дээй бээрge эгелээр турган. Улуг саңны эң улуг назылыг кижи азы лама-башкы эр хиндиктиг чону баштап алгаш, бедик, арыг черге, мурнуу чүкче углай салыр. Харны чыггаш, оваалап каан бедигээшке үш дашты салгаш, ооң кырынга от кыпсыр. Саңның дооразы, узуну 50-60 см, хевири дөрбелчин, үш булуңчук бооп болур. Тургузуп каан саңның аразынче баш бурунгаар тос арыг, сыптыг артыш киир суп алыр, чүгэ дээрge артыш тываларда арыглаар, хай-бачытты ырадыр тускай эм-дом үнүш бооп турар. Саңга чүгле саржаг, артыш болгаш арбай далганын элбек кылдыр салыр ужурлуг. Ак-даа болза, хуюксуг чыт үндүрүптер дээш сүт өргүвес, даш-шимээн үндүрүп болур дээш ааржы-курут база эъттиг чөмни санче салбас ужурлуг чораан.

Суук чемни (сүттү, тыва араганы) отче саара кутпас, оларны оран-делегейже өргүүр. Бо кылдыныглар аңгы-аңгы Бурганнарга, чер ээлеринге база оттуң ээзинге тускай өргүл болуп турар. Ол үеде ыяап-ла йөрээл сөстер чугалаар турган, чижээ: Чыл бажы келди, Чылан кежи чылбырады! Шаг бажы келди, Шагаа үе келди! Артыш, саңым кыпсып тур мен, Ак сүдүм чажып тур мен! Оран-таңдым, Бай-ла Тайгам, Тос чүзүн байлак малым, өршээ, өршээ! Мал-маган Чаа чылда арбын болзун, көвей болзун! Ак сүт, аъш-чем элбек болзун, өршээ! Үнүп орар хой чылда үүле-херек чогуп турзун, Уткуп турар төрел-чонга ууттунмас кежик келzin! Артап болбас алдын өрген, Аас-кежик, буянныг болзун! Дээп болбас демир өрген, Делегей дег кежиктиг болзун! Курай! Курай! Курай! Биче саңы аалдын кыс ээзи өг эжинин өгүүс мурнуунга салыр. Чүгэ дээргэ кыс кижини бойдус өг-бүлэзинге «хүн дег» чырыкты, чылыгны, ынакшылды сүзүктеп хайырлап чоруур кылдыр чаяаган. Кыс ээниң саңы өгнүү өгүүс мурнуунга салыр. Кыс улустуң саңын чүгле артыш биле саржаг каап кыпсыр. Ие кижи энчек кырынга олуруп алгаш, оран-делегий, аал-чурт ээлеринге үш катап тейлээр. Ооң соонда бичии ажы-төлү тейлээр.

Чолукшуур езулал

Даң бажын уткуп, аъш-чемин белеткеп алган турар үеде кожазында өглерден аныяк назынныг кижилер өгге кирип, улуг кижилер-бile чолукшуп эглээр. Чолукшуур деп сөс боду «чол, чол-кежик» деп сөстен укталган болуп турар. Аныяк кижи ийи адыжын өрү көрүндүр улуг кижиже мөгее аарак сунар. Улуг назылыг кижи адыштарын куду көрүндүр, аныяк кижиниң холдарының кырынче салып, деткимчезин илередир. Улуг-назылыглар ак кадакты ийи холунуң өрү көрүнген адыжынга арта каггаш, чолукшуур дээн кижизинге «Амырла!» дээш, сунар. Улуг кижи амыр-мендизин харылааш, мендилешкен кижиниң холдарының кырынга база ийи холдарын салгаш, белекти хулээп алыр:

- Амыр-ла!

- Амырып, Амыр-ла!

- Шагаа найыр чаагай
болду бе?

- Чагай-ла болду.

Силерниинге чаагай-ла
болду бе?

- Чагай-ла болду ийин.
Кыштан хүр-ле болду
бе?

- Хүр-ле болду ийин.

- Ыт күш сол-ла-дыр бе?
- Сол-ла дыр.

Силерниинге ыт-күш
сол-ла дыр бе?

- Сол-ла-дыр ийин. Чежелиг апаардыңар? – дээн ышкаш. Бо ёзулал дыка ханы уткалыг. Улуг назылыг кижи аныяк кижиге бодунуң узун назынын, буюн-кежиин, чечен сөзүн, мерген угаанын хайырлап, сөңнеп турары ол. Чолукшулга ёзулалы чылда чүгле чаңгыс катап болур турган. Бир эвес үе-черге улустар амырлажып (чолукшуп) турган болза, олар маргылдаа хевирлиг, ойнай-сылдай мендилежир чораан. Кым холдарының адыштарын бир дугаар өрү көрүндүр тудуптарыл, ол хүндүткелин көргүзүп турары ол. Өскези – эжин мурнаар дээш, база-ла адаанче холунуң адыштарын өрү көрүндүр салыптарын кызыдар. Үндиг маргылдаа бир дугаарында кым холдарын черге дегзиптеринге чедир уламчылаар турган. Онза хүндүткелдиг, улуг назылыг азы эрге-дуналдыг кижилерге кадак база тутсур чораан. Кадак – торгу пөстүң кезээ, буддизмниң бир символу. Ол – хүндүткелдин, арыг болгаш эп-найыралдыг хамаарылганың, ак сеткилдин демдээ. Кадакты сунарда, ону сыга тудуп алгаш, ооң ажық талазын тутсуп турар кижиже көрүндүрүп алыр. Ол арыг болгаш ажық сеткилден сөңнеп турарын илередири ол. Хүлээп алган кижи кадакты дүре тудуп алгаш, хойлап алыр. Кадакты хүлээп алган кижи, ону бодунуң мойнунче кедире салбас, чүгэ дизе өске кижини ону хүндүлөп турары ол. Кижиниң мойнунче кадакты, шаанда, чүгле лама кижи салып болур эргелиг чораан

**Коргеннинер
дээш
ЧЕТТИРДИВИС!!**

!